

การพัฒนาชุมชนกับหลักธรรมปาฏิหาริย์ 3

Community Development and the Three Miraculous Principles of Dhamma.

พระโสภณรัตนภรณ์ (ไพศาล กิตติภโท)

สาขาวิชาการสอนสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Phra Soponrattanaporn (Pisan Kittipattha)

Department Teaching Social Studies, Faculty of Education

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail : watkaewfa@gmail.com

บทคัดย่อ

การพัฒนาชุมชนด้วยหลักธรรมและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา คือ ปาฏิหาริย์ 3 นับว่ามีบทบาทสำคัญ เพราะการพัฒนาชุมชนถือเป็นขั้นแรกของการพัฒนาสังคม ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาประเทศในระดับมหภาค หากสังคมได้รับการพัฒนาอย่างมีคุณภาพ ประชาชนก็จะมีความสุขและคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ปัจจุบันการพัฒนาชุมชนในระดับเทศบาลดำเนินการภายใต้กฎกระทรวงแบ่งส่วนราชการกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย และสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์กรมการพัฒนาชุมชน พ.ศ. 2560–2564 โดยมีภารกิจหลัก (1) เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมของประชาชน (2) เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากให้มั่นคงและมีเสถียรภาพ (3) เพื่อสนับสนุนการใช้ข้อมูลสารสนเทศเพื่อการวิเคราะห์ วิจัย และจัดทำยุทธศาสตร์ชุมชน (4) เพื่อฝึกอบรมและพัฒนาบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชน

คำสำคัญ: การพัฒนา, ชุมชน, หลักธรรม

Abstract

Community development through Buddhist principles and rituals is considered the Three Miracles (ปาฏิหาริย์ 3), which play an important role. Community development is regarded as the first step in social development, leading to national development at the macro level. If society is developed with quality, people will experience happiness and an improved quality of life. At present, community development at the municipal level is carried out under the ministerial regulations dividing the departments of the Community Development Department, Ministry of Interior, and in accordance with the Community Development Department's Strategic Plan (2017–2021). The main missions are: (1) to promote learning and public participation, (2) to develop a stable and sustainable grassroots economy, (3) to support the use of information for analysis, research, and community strategy formulation, and (4) to train and develop personnel involved in community development.

Keywords: Development, Community, Principles of Dhamma.

1. หน้าที่และแนวทางการพัฒนาชุมชน

กรมการพัฒนาชุมชนได้กำหนดนโยบาย ยุทธศาสตร์ มาตรการ และแนวทางระดับชาติ เพื่อให้หน่วยงานรัฐ เอกชน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องใช้เป็นกรอบดำเนินงานในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน นอกจากนี้ยังมีการจัดทำและพัฒนาระบบมาตรฐานการพัฒนาชุมชน เพื่อใช้เป็นเครื่องมือประเมินความก้าวหน้าและคุณภาพการพัฒนา พร้อมทั้งพัฒนากลไกสนับสนุนการเรียนรู้ การจัดการความรู้ การสร้างอาชีพ การออม และการบริหารจัดการเงินของชุมชน

เป้าหมาย ทั้งหมดนี้มีเป้าหมายเพื่อเสริมสร้างขีดความสามารถของประชาชน ผู้นำชุมชน องค์กรชุมชน และเครือข่าย ให้ชุมชนมีความเข้มแข็งและยั่งยืน พร้อมรองรับการเปลี่ยนแปลงในอนาคต พัฒนาระบบมาตรฐานการพัฒนาชุมชน เพื่อใช้เป็นเครื่องมือสำหรับประเมินความก้าวหน้าและมาตรฐานการพัฒนาของชุมชน พัฒนาระบบและกลไกในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ การจัดการความรู้ การอาชีพ การออม และการบริหารจัดการเงินของชุมชน เพื่อเสริมสร้างขีดความสามารถของประชาชน ชุมชน ผู้นำชุมชน องค์กรชุมชน และเครือข่ายองค์กรชุมชน สนับสนุนและพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศชุมชนส่งเสริมการใช้ประโยชน์และการให้บริการข้อมูลสารสนเทศชุมชน เพื่อใช้ในการวางแผนบริหารการพัฒนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ศึกษา วิเคราะห์ วิจัย พัฒนา และสร้างองค์ความรู้เพื่อใช้ในการงานพัฒนาชุมชน และการจัดทายุทธศาสตร์ชุมชน ผูกอบรมและพัฒนาข้าราชการ เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ผู้นำชุมชน องค์กรชุมชน และเครือข่ายองค์กรชุมชนให้มีความรู้ ทักษะ ทศนคติ และสมรรถนะ ในการทำงาน รวมทั้งให้ความร่วมมือทางวิชาการ ด้านการพัฒนาชุมชนแก่หน่วยงานทั้งในประเทศ และต่างประเทศ และปฏิบัติการอื่นใดตามที่กฎหมายกำหนดให้เป็นอำนาจหน้าที่ของกรม หรือตามที่กระทรวง หรือคณะรัฐมนตรีมอบหมาย โดยให้มีความสอดคล้องกับวิถีประชา ชุมชน รวมถึงเด็ก ๆ และเยาวชนในวัยเรียน ที่จักเติบโตขึ้นเป็นต้นกล้าที่องกามแข็งแกร่งทั้งกายและใจ คือความศรัทธา ปสาทะในหลักการดำเนินชีวิตด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา หรือที่เรียกว่า “บวรภู บ้าน วัด และโรงเรียน (กรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย, 2560 : 6)

จุดยืนของการพัฒนาชุมชนมีกลไกที่สำคัญในการสร้างเสริมชุมชนให้เข้มแข็งอย่างยั่งยืน และพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากให้มั่นคงโดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ภายใต้อำนาจหน้าที่ตามกฎหมายกระทรวงการกิจหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย คำนึงมองการณ์ ปรัชญาหลักการวิธีการที่ใช้ในการทำงาน ประสบการณ์ที่เชี่ยวชาญของบุคลากร พร้อมทั้งผลงานสำคัญที่ผ่านมาทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งเป็นกลไกที่จะผลักดันให้เกิดการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน เพื่อสนองต่อพระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ว่า “...ชอบใจมาก ที่ต้องเหน็ดเหนื่อยทำงานในหมู่บ้านชนบท และต้องประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย ขอให้ช่วยกันพัฒนาคนให้มีความฉลาด สามารถช่วยตนเองได้...ในการแนะนำส่งเสริมอาชีพ หรือให้คำแนะนำเรื่องต่าง ๆ ต้องทำให้บ่อย ๆ ไม่ใช่พูด หรือทำหนเดียว... ขอให้ช่วยแนะนำชาวบ้าน ราษฎร ให้ขยันขันแข็ง มีความฉลาดสร้างความมั่นคงให้แก่ครอบครัว ทำงานหารายได้และเก็บออม... เมื่อถึงคราวจำเป็น ความมั่นคงของประชาชนในชนบทเป็นส่วนหนึ่งที่จะสร้างชาติ และป้องกันประเทศเป็นอย่างดีขอใจ ขอให้สบายดี โชคดีทุกคน และมีความสำเร็จในการงาน...” (กรมการพัฒนา กระทรวงมหาดไทย, ออนไลน์)

2. ความสำคัญของการส่งเสริมการพัฒนาชุมชนตามหลักปาฏิหาริย์ 3

ระบบการสอนสังคมศึกษาเพื่อส่งเสริมการพัฒนาชุมชนตามหลักปาฏิหาริย์ 3 คือหลักธรรมปาฏิหาริย์ 3 คือการแสดงสิ่งอัศจรรย์ 3 ประการ ได้แก่ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ โดยพระพุทธเจ้าทรงยกย่องอนุสาสนีปาฏิหาริย์ว่าเป็นเลิศที่สุด และปาฏิหาริย์ 3 ในพระพุทธศาสนา ได้แก่

1) อิทธิปาฏิหาริย์ คือการแสดงฤทธิ์อันอัศจรรย์ เช่น เหาะเหินเดินอากาศ ดำดิน หรือแสดงอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้คนตื่นตะลึง แต่พระพุทธเจ้ามักไม่ทรงสนับสนุน เพราะอาจทำให้ผู้คนหลงไปในความมหัศจรรย์ภายนอกมากกว่าการปฏิบัติธรรม

2) อาเทศนาปาฏิหาริย์ คือการทลายใจ รู้ความคิดหรืออุปนิสัยของผู้อื่นได้อย่างถูกต้อง เป็นสิ่งที่น่าพิศวง แต่ก็ยังไม่ใช่ว่าพระพุทธเจ้าทรงยกย่องที่สุด เพราะอาจทำให้ผู้คนยึดติดในความสามารถพิเศษ

3) อนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือปาฏิหาริย์แห่งคำสอน ที่สามารถนำไปปฏิบัติแล้วเกิดผลจริงพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นปาฏิหาริย์ที่ประเสริฐที่สุด เพราะช่วยให้ผู้คนเห็นความจริงของธรรมะและบรรลุความพ้นทุกข์ได้จริง สรุปเป็นตารางเปรียบเทียบปาฏิหาริย์ 3 ประการ ได้ดังนี้

ประเภทปาฏิหาริย์	ความหมาย	จุดเด่น	ข้อจำกัด
อิทธิปาฏิหาริย์	แสดงฤทธิ์เหนือธรรมชาติ	ทำให้ผู้คนตื่นตะลึง	ทำให้ผู้คนตื่นตะลึง
อาเทศนาปาฏิหาริย์	การทลายใจ รู้ความคิดผู้อื่น	แสดงความสามารถพิเศษ	ไม่ช่วยให้พ้นทุกข์โดยตรง
อนุสาสนีปาฏิหาริย์	คำสอนที่ปฏิบัติได้ผลจริง	นำไปสู่การพ้นทุกข์	ต้องอาศัยการปฏิบัติจริง

อนึ่ง ความสำคัญ พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่า การสอนให้เห็นความจริงและปฏิบัติได้ผลจริง (อนุสาสนีปาฏิหาริย์) เป็นสิ่งที่ควรยึดถือ เพราะไม่ใช่เพียงการสร้างความปลอดภัย แต่เป็นการนำไปสู่การดับทุกข์อย่างแท้จริง หลักธรรมนี้ สะท้อนว่าพระพุทธศาสนาเน้น การปฏิบัติและผลลัพธ์จริงมากกว่าการแสดงอำนาจหรือความสามารถพิเศษ เตโชกสิณ (วิสุทธิ 1/150-217) คือการบริกรรมกสิณที่ว่าด้วยการเพ่งธาตุไฟ อันเป็นวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อบูชาจิตใจให้เป็นสมาธิ หรือเปลวไฟเป็นอารมณ์ เพื่อทำจิตให้ตั้งมั่น เกิดสมาธิ และสามารถเข้าถึงฌานได้ เป็นหนึ่งในอารมณ์กัมมัฏฐานกรรมฐาน 40 กอง ของพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการพัฒนาบุคคลหรือระดับสติปัญญาในการเข้าถึงแก่นธรรม ทางพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์อุปมาเหมือนบัว 4 เหล่า หรือบุคคล ๔ ได้แก่ (1) อุกติตัญญู คือบุคคลผู้พอยกหัวข้อก็รู้ เป็นผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน (2) วิปจิตัญญู คือบุคคลผู้รู้ต่อเมื่อได้ขยายความ เป็นผู้รู้เข้าใจได้ต่อเมื่อได้ฟังการอธิบายความพิสดารออกไป (3) เนยยะ คือ บุคคลผู้ที่พอจะแนะนำได้ ผู้ที่พอจะคอยแนะนำให้เข้าใจได้ด้วยวิธีการฝึกสอนอบรมต่อไป และ (4) ปทปรมะ คือบุคคลผู้มีบทรูปเป็นอย่างไร หรือผู้แก้ปัญหา สอนให้รู้แต่

เพียงตัวบทคือพยานหรือถ้อยคำ ไม่อาจเข้าใจในอรรถคือความหมายที่ลึกซึ้งได้ (อง. จตุกก (ไทย) 21/133/183 : อภ. ป. (ไทย) 36/108/185.)

หลักการสอนและพัฒนาสังคมไทยตามแนวพระพุทธศาสนา จากการศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ผู้เขียนได้ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมไทยตามแนวพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนามองสังคมมนุษย์ว่า มนุษย์และสรรพสิ่งทั้งหลายเป็นทุกข์หรือปัญหา และปัญหานั้นมนุษย์เราสามารถแก้ไขได้ ในทางปฏิบัติและพระพุทธศาสนานั้นมุ่งไปสู่การแก้ไขปัญหา และในแง่ของการสังคมสงเคราะห์เราสามารถที่จะนำหลักการทางสงเคราะห์ตามแนวพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติได้ และหลักการทางสังคมสงเคราะห์ตามแนวพระพุทธศาสนา ประมวลได้ 7 ประการ ดังนี้

(1) ต้องคำนึงถึงหลักเหตุผลเป็นสำคัญ พระพุทธศาสนามองว่าสิ่งต่าง ๆ นั้นล้วนดำเนินไปตามเหตุปัจจัย หรือดำเนินไปอย่างมีเหตุมีผล ปัญหาย่อมเป็นสิ่งที่เกิดแต่เหตุ ดังนั้น การแก้ไขปัญหาตามธรรมชาติของพระพุทธศาสนา จะต้องแก้ไขที่สาเหตุของปัญหานั้น ๆ และเมื่อบุคคลแก้ไขปัญหามีต้นสาเหตุของการก่อให้เกิดปัญหาแล้ว ย่อมจะเกิดผลของการดับปัญหานั้นได้ นี่เป็นกฎธรรมชาติที่เป็นหลักการทางพระพุทธศาสนา

(2) ต้องยึดหลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) หลักทางสายกลาง เป็นหลักเกณฑ์แห่งการแก้ไขปัญหาทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญมาก ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร (วิมहा. (ไทย) ๔/๑๓/๑๖.) พระพุทธองค์ ได้ตรัสถึง วิธีการแก้ไขปัญหาที่ผิดพลาดที่สุด 2 ประการ คือ กามสุขัลลิกานุโยค (หมายถึง การหมกมุ่นในความสุขาทางกาม) กับ อตตกลิณณานุโยค (หมายถึง การทรมานตนให้ลำบาก) พระองค์ตรัสว่าการกระทำทั้งสองประการนี้ไม่ใช่ทางที่จะทำให้บุคคลบรรลุถึงการดับทุกข์ใด ๆ ได้ และทรงเสนอการปฏิบัติตามหลักที่ถูกต้องคือ มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8) ตามแนวพระพุทธศาสนา ทางสายกลางคือการปฏิบัติไม่ตั้งจนเกินไปและไม่หย่อนจนเกินไป เป็นการปฏิบัติที่พอเหมาะพอดีและให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติ ในแง่ของการพัฒนาผู้ปฏิบัติธรรม ทางสายกลาง หมายถึง การไม่สงเคราะห์เน้นหลักทางด้านวัตถุจนเกินไปจนลืมด้านจิตใจ หรือไม่เน้นทางด้านจิตใจจนลืมวัตถุ แต่เป็นการสงเคราะห์ทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจไปพร้อม ๆ กัน

(3) ต้องยึดหลักการพึ่งตนเอง ทางพระพุทธศาสนาเน้นว่า การสงเคราะห์ผู้ที่มีปัญหาหรือประสบกับปัญหานั้น ต้องให้ความร่วมมือและปฏิบัติด้วยตนเอง พระพุทธองค์เป็นแต่เพียงผู้บอกหนทาง (อกขาตาโร ตถาคตา) ไปสู่ความดับทุกข์ (ปัญหา) ส่วนการเดินทาง (ลงมือปฏิบัติ) นั้น เป็นหน้าที่ของผู้ที่ต้องการพ้นทุกข์หรือปัญหาจะต้องเป็นผู้ปฏิบัติเอง ไม่สามารถให้ใครมาลงมือปฏิบัติแทนได้ หากมองในแง่การพัฒนาผู้ปฏิบัติธรรมและการสงเคราะห์ ปัญหาต่าง ๆ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยในลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผล ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอก ดังนั้น การแก้ไขปัญหาจึงเป็นเรื่องของเหตุและผล มนุษย์จะต้องเป็นผู้ลงมือกระทำเหตุปัจจัยที่เป็นการแก้ไขปัญหากอง หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ช่วยเขาเพื่อให้เขาสามารถช่วยเหลือตนเองได้เป็นดีที่สุด การพึ่งตนเองได้ตามธรรมชาติของพระพุทธศาสนาก็คือ การที่บุคคลสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง สมดังพุทธภาษิตที่ว่า อตฺตา หเว ชิตฺเตสฺสโย. แปลความว่า การชนะตนเองนั้นแหละเป็นการดี (ขุ.ธ. (ไทย) 27/25/29.)

(4) ต้องเป็นไปอย่างสมดุล พระพุทธศาสนาเน้นทางสายกลาง เป็นหลักปฏิบัติให้พอเหมาะพอดี ไม่เคร่งเกินไป คือ ไม่เน้นในการพัฒนาวัตถุมากเกินไป (กามสุขัลลิกานุโยค) (วิ.มหา. (ไทย) 4/13/20.) และไม่เน้นการพัฒนาจิตใจจนเกินไป (อิตถกิลมณานุโยค) พระพุทธองค์ให้ดำเนินชีวิตด้วยการปฏิบัติแต่พอดี พัฒนาทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจไปพร้อม ๆ กัน อีกประการหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ 8 บุคคลต้องปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน ไม่สามารถจะแยกออกได้ หรือปฏิบัติทั้งศีล สมาธิ และปัญญาไปอย่างสมดุลกัน (วิ.มหา. (ไทย) 4/13/21.)

(5) ต้องลงมือปฏิบัติแบบค่อยเป็นค่อยไปตามความเหมาะสม หลักทางสายกลาง คือ ต้องปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ต้องมีความพยายามอย่างต่อเนื่องจนกว่าจะประสบความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ ไม่ปฏิบัติตั้งเกินไป และไม่หย่อนจนเกินไป ที่พระองค์ทรงเปรียบไว้เหมือนสายพิณ 3 สาย สายหนึ่งตึงก็ทำให้ไม่เพราะ ถ้าหย่อนเกินไปก็ไม่เพราะ ต้องทำให้สายพอดี ปานกลาง จึงจะเพราะเหมาะแก่การฟัง

(6) ต้องมีความสอดคล้องกับจุดหมายหลักของชีวิต หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาล้วนแต่มีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน เป็นไปเพื่อจุดประสงค์เดียวกัน คือความดับทุกข์หรือขจัดปัญหาอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต

(7) ต้องไม่ก่อทุกข์ให้แก่ตนเองและผู้อื่น ผลของการกระทำใด ๆ เป็นไปเพื่อความไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เป็นไปเพื่อการป้องกัน แก้อันตราย ส่งเสริม พัฒนา ทั้งบุคคล กลุ่มชน และเป็นไปเพื่อการพัฒนาสังคม ทำให้ปัญหาสังคมลดลงไป ไม่เพิ่มปัญหาให้แก่สังคม ถือว่าเป็นกระทำที่ประเสริฐยิ่ง สมดังพุทธสุภาษิตที่ว่า นิสมมกรณํ เสโย. แปลความได้ว่า ใครครวญก่อนลงมือทำการเป็น การดี (ขุ.ธ. (ไทย) 7/37/189.)

3. ทฤษฎีเกี่ยวกับการสอนสังคมศึกษา

ความหมายของการสอน สังคมศึกษาเป็นศาสตร์บูรณาการด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ประกอบด้วยวิชาสำคัญคือประวัติศาสตร์ ศีลธรรม หน้าที่พลเมือง เศรษฐศาสตร์ และภูมิศาสตร์ สังคมศึกษามีเป้าหมายสำคัญที่มุ่งพัฒนาชุมชนให้เป็นพลเมืองที่มีคุณภาพ พลเมืองที่มีลักษณะหลายระดับ ประกอบด้วยความเป็นพลเมืองของท้องถิ่น พลเมืองไทย พลเมืองอาเซียน พลเมืองโลก และพลเมืองดิจิทัล มุ่งพัฒนาคุณภาพชุมชนได้มีมุมมองหลากหลาย และมีมีโนทัศน์สำคัญสำหรับใช้ทำความเข้าใจโลกและชีวิตที่กว้างขวาง เป็นผู้มีความสามารถที่จะเรียนรู้ เพิ่มพูนประสบการณ์ พัฒนานตนเอง และใช้ศักยภาพของตนอย่างรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง สามารถปรับเปลี่ยนเรียนรู้ ตลอดจนร่วมมือกันเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงให้แก่ชุมชนและสังคม

ความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างความต้องการของประชาชนกับจำนวนทรัพยากร เป็นผลทำให้เกิดการกระทำที่แต่ละคนต่างแสวงหาผลประโยชน์ เพื่อความสบายโดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่นและส่วนรวม การมุ่งเน้นทางด้านวัตถุทำให้เกิดช่องว่างระหว่างวัตถุกับจิตใจ การหันเหออกจากจารีตประเพณีทำให้เกิดปัญหาทางด้านสังคมขึ้นอย่างมากมาย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางด้าน เศรษฐกิจ การเมือง ปัญหาสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาด้านคุณธรรมและจริยธรรม ดังนั้น หากจะทำให้สังคมเกิดความสงบสุขและมีความเจริญก้าวหน้าควบคู่ไปกับเทคโนโลยีจึงจำเป็นต้องพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมและส่งเสริมการคิดอย่างมีวิจารณญาณของคนในสังคม ศาสนา และวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วยเรื่อง รวบรวมเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ หน้าที่พลเมืองวัฒนธรรม การดำเนินชีวิต รวมถึงศาสนา ศีลธรรม และจริยธรรม วิชาสังคม

ศึกษาจึงช่วยให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจว่ามนุษย์ดำรงชีวิตอย่างไร และเข้าใจถึงการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย ตามกาลเวลาตามเหตุปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดความเข้าใจในตนเองและเข้าใจผู้อื่น ยอมรับในความแตกต่าง มีคุณธรรม มีความอดทน อดกลั้น สามารถนำความรู้ไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิต มีคุณภาพชีวิตที่ดี อยู่ในสังคมอย่างมีความสุข เป็นพลเมืองดีของประเทศชาติและสังคมโลก อันเป็นเป้าหมายที่แท้จริงของการเรียนวิชาสังคมศึกษา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551 : 10)

4. ปรัชญาพื้นฐานในการสอนสังคมศึกษาตามแนวพุทธวิธี

การสอนสังคมศึกษาตามแนวพุทธวิธี ในพระนามอย่างหนึ่งองค์พระพุทธรูปเจ้า ที่ปราศรัยทั้งหลายได้ถวายขานนาม และพุทธศาสนิกชนนิยมกล่าวเรียกเสมอ คือคำว่า พระบรมศาสดา หรือ พระบรมครู ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม หรือผู้เป็นยอดของครู ในภาษาบาลีก็มีบทพุทธคุณถวายพระเกียรติว่า สตถา เทวมนุสฺสานิ แปลว่า พระศาสดาของทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย และมีคำเสริมพระคุณว่า อนุตฺตโร บุริสทมฺมสารถิ แปลว่า เป็นสารถีที่ฝึกคนได้ไม่มีใครยิ่งกว่า พระนามเหล่านี้ สื่อแสดงความหมายอยู่ในตัวว่า ปราศรัยและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชาและยกย่องเทิดทูนพระองค์ ในฐานะทรงเป็นนักการสอนที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการอบรมสั่งสอน และได้ทรงประสบความสำเร็จในงานนี้เป็นอย่างดี ความยิ่งใหญ่และพระปรีชาสามารถของพระพุทธรูปเจ้าในด้านการบริหารและการสอนสังคมนั้น ถ้าจะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็เป็นเรื่องไม่ยากเพราะเพียงพิจารณาจากเหตุผลง่าย ๆ ต่อไปนี้ก็จะนึกได้ทันที คือ

1. พระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นนักปราศรัย เป็นสังคมที่เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่าง ๆ เป็นอันมาก แต่ละท่านล้วนมีชื่อเสียงและมีความสามารถในสังคมในขณะนั้น ผู้ที่มาเผชิญพระองค์นั้น มีทั้งมาดีและมาร้าย มีทั้งมาแสวงหาความรู้ มาลองภูมิ และที่ต้องการมาข่มมาปราบ แต่พระองค์ก็สามารถประสพชัยชนะในการสอน จนมีพระนามนำเด่นมาถึงปัจจุบัน

2. คำสอนของพระองค์ ชัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิม และแย้งกับความเชื่อถือความประเพณีปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น เช่น การทำลายความเชื่อถือเรื่องวรรณะเป็นต้น ทรงจัดตั้งระบบคำสอนและความเชื่อถืออย่างใหม่ให้แก่สังคม การกระทำเช่นนี้ให้เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ย่อมเป็นงานที่ยากยิ่ง

3. ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดยเทศะและระดับชนในสังคม ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น พบคนทุกชนชั้นในสังคม ซึ่งมีระดับความเป็นอยู่ ความเชื่อถือ การศึกษาอบรม นิสัยใจคอ และสติปัญญาแตกต่างกันทุกแบบทุกชนิด ทรงสามารถสอนคนเหล่านั้น ให้เข้าใจได้ และยอมเป็นศิษย์ของพระองค์ นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาทีเดียว

4. พระพุทธศาสนาที่เจริญมาได้ตลอดเวลานับพัน ๆ ปี แพร่หลายเป็นที่นับถืออยู่ในประเทศต่าง ๆ และคณะสงฆ์ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันใหญ่และสำคัญในสังคม ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เป็นผลงานยิ่งใหญ่ของพระองค์ ยืนยันถึงพระปรีชาสามารถอย่างประจักษ์ชัดโดยไม่ต้องอธิบาย

ในเมื่อประจักษ์พยานภายนอกแสดงให้เห็นแล้วเช่นนี้ ย่อมชวนให้พิจารณาสืบค้นต่อไปถึงเนื้อธรรมคำสอน หลักการสอน วิธีการสอน และการบริหารในการสอนสังคมศึกษาของพระองค์ว่าเป็นอย่างไร ยิ่งใหญ่และประเสริฐสมจริงเพียงใด เนื้อพระธรรมคำสอน หลักการสอน และวิธีการสอนทางสังคมของพระพุทธองค์นั้น ปรากฏอยู่แล้วในพระไตรปิฎก และคัมภีร์อธิบายมีอรรถกถาเป็นต้นแล้ว แต่คัมภีร์เหล่านั้นมีเนื้อหามากมาย มี

ขนาดใหญ่โต เกินกว่าจะสำรวจเนื้อหารวบรวมความ นำมาสรุปแสดงให้ครอบคลุมทั้งหมดในเวลาอันสั้น โอกาสนี้จึงขอนำมาเสนอเพียงรูปลักษณะทั่วไปตรงตามหัวข้อ คือเพียงปรัชญาในการสอนสังคมศึกษาเท่านั้น

ปรัชญาพื้นฐานในการสอนสังคมศึกษา ก่อนที่จะกล่าวถึงหลักการสอนและวิธีการสอนสังคมศึกษาสมควรกล่าวถึงปรัชญาที่เป็นพื้นฐานเสียก่อน เพราะหลักการบริหารและการสอนสังคมย่อมดำเนินไป แต่จุดเริ่มต้นตามแนวทางสู่จุดมุ่งหมายตามที่ปรัชญากำหนดให้ อย่างไรก็ดี เมื่อมองในแง่ปรัชญาทางการศึกษาพุทธธรรมก็เป็นเรื่องกว้างขวางมากอีก เพราะพุทธธรรมทั้งหมด เป็นเรื่องของระบบการศึกษาระบบหนึ่งนั่นเอง ในที่นี้ จึงขอนำมาเสนอเฉพาะที่เกี่ยวกับการสอนและการบริหารในการสอนสังคมศึกษาพอสังเขป

ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า ในการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้น ความขัดข้องแปรปรวนทางสังคม ความเดือดร้อนลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตต่าง ๆ ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าความทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่ มนุษย์จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องและได้ประสบแน่นอน ไม่ว่ามนุษย์จะต้องการหรือไม่ต้องการ จะยอมรับว่ามีอยู่หรือไม่ยอมรับ หรือแม้จะเบือนหน้าหนี อย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนี้ หากมนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่อย่างดีที่สุดในสังคม มนุษย์จะต้องยอมรับความจริงอันนี้ จะรับรู้รู้หน้าและพร้อมที่จะจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ดีที่สุด

ชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดีและมีความสุขที่สุดในสังคม คือ ชีวิตที่กล้ารับรู้ต่อปัญหาทุกอย่าง ตั้งทัศนคติที่ถูกต้องต่อปัญหาเหล่านั้น และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้อง การหลีกเลี่ยงที่จะรับรู้ที่ดี การนิกวาดภาพให้เป็นอย่างที่ดีตนชอบก็ดี เป็นการปิดตาหรือหลอกตนเอง ไม่ช่วยให้พ้นจากความทุกข์ ไม่เป็นการแก้ปัญหา และให้ได้พบความสุขอย่างแท้จริง อย่างน้อยก็เป็นการฝังเอาความกลัว ซึ่งเป็นเชื้อแห่งความทุกข์เข้าไปในจิตใจอย่างลึกซึ้ง ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนเป็นข้อแรกก็คือ ความทุกข์ อันเป็นปัญหาที่มนุษย์พึงรับรู้และจัดการแก้ไขโดยถูกต้อง และถือว่าภารกิจของพระพุทธศาสนาและระบบการศึกษาของพระพุทธศาสนา ก็คือการช่วยมนุษย์ให้แก้ปัญหาของตนได้ในแง่ของการบริหาร

ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์ในสังคมนั้น เกิดจากตัณหา คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว ซึ่งทำให้มนุษย์มีทัศนคติต่อสิ่งต่าง ๆ เคลื่อนคลาดจากที่มันเป็นจริง และเป็นไปในรูปร่าง ๆ กันตามระดับความอยาก และความยึดติดต่อสิ่งนั้น ๆ เมื่อมีทัศนคติที่เคลื่อนคลาดไป ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในตนเอง และความขัดแย้งระหว่างตนกับผู้อื่น แล้วปฏิบัติหรือจัดการกับสิ่งนั้น ๆ ด้วยอำนาจความอยากและความยึดของตน คือ ไม่จัดการตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลแท้ ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นการสร้างปัญหาให้เกิดขึ้น เกิดความขัดข้องขัดแย้งและความทุกข์ ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ตามระดับของตัณหา และขอบเขตของเรื่องที่ปฏิบัติ

ตัณหานั้น เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่าอวิชชา จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้น ๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ การที่จะแก้ปัญหาหรือแก้ความทุกข์ จึงต้องกำจัดอวิชชา สร้างวิชาให้เกิดขึ้น โดยนัยนี้ ภารกิจสำคัญของการบริหารและการศึกษาก็คือการฝึกอบรมบุคคลให้พัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริงและสภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ตน คือ ความมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลดีที่สุด มีจิตใจเป็นอิสระ มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ และประโยชน์ผู้อื่น คือ สามารถช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้ จากข้อความที่กล่าวมา มีข้อกำหนดเพื่อการบริหารในการสอนสังคมศึกษาและการศึกษาควบคู่กันไป คือ

1. การกิจสำคัญของการบริหารในการสอนสังคมศึกษาและการศึกษา ได้แก่ การช่วยให้บุคคลในสังคมมีทัศนคติที่ถูกต้อง คือ รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่เป็น และสามารถจัดการกับสิ่งเหล่านั้นได้ตามที่ควรจะเป็น ให้เกิดเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและสังคม ไม่ให้มองเห็นและจัดการสิ่งทั้งหลายตามอำนาจกิเลสตัณหา

2. ทัศนคติที่ถูกต้อง และความสามารถในการจัดการดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นได้ด้วยการพัฒนาปัญญา และปัญญาเป็นความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลนั่นเองเท่านั้น ผู้อื่นจะนำมายัดเยียดให้หรือบังคับให้รับเข้าไว้ไม่ได้

3. ในเมื่อปัญญาต้องเกิดจากรู้ความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นในตัวบุคคลเอง การกิจของผู้สอนและให้การศึกษาทั้งหลาย จึงเป็นเพียงผู้ชี้ทางหรืออำนวยความสะดวก ช่วยให้ผู้เรียนหรือผู้รับการศึกษาอบรม ดำเนินเข้าสู่ปัญญา สิ่งที่ดีที่สุดที่ผู้สอนและผู้บริหารที่ดีจะต้องทำก็คือ ตั้งใจช่วยเหลือ พยายามสรรหาอุปาย กลวิธี และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จะมาช่วยผู้เรียนให้เข้าถึงปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด อย่างที่สำนวนบาลีว่า กลยาณมิตร

4. โดยเหตุผลเดียวกัน ในการบริหารและในระบบการศึกษาเช่นนี้ ผู้เรียนเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นสร้างปัญญาให้เกิดแก่ตน จึงต้องเป็นผู้มีส่วนร่วม และเป็นผู้ได้ลงมือกระทำให้มากที่สุดเท่าที่จะช่วยให้ตัวเองเกิดปัญญานั้นขึ้นได้ และโดยนัยนี้ความสามารถ ความถนัด อุปนิสัยต่าง ๆ ของผู้เรียน จึงเป็นสิ่งที่ผู้สอนจะต้องคำนึงอย่างสำคัญ เพื่อจัดสภาพบริหารการเรียนและกลวิธีสอนต่าง ๆ เป็นต้นให้ผู้เรียน เรียนได้อย่างได้ผลดีที่สุด

5. ในเมื่อปัญญาเป็นเป็นของยัดเยียดให้รับเอาไม่ได้ การเรียนการสอนจึงต้องใช้วิธีการแห่งปัญญา คือ ผู้เรียนต้องเป็นอิสระในการใช้ความคิด และในการที่จะซักถามโต้ตอบสืบเสาะค้นหาความจริงต่าง ๆ ให้ได้รับความรู้ความเข้าใจขึ้นในตน ในระบบการบริหารและการศึกษาแบบนี้ จึงมีการปฏิบัติอย่าง กาลามสูตร ไม่มีการบังคับให้เชื่อ ความเชื่อหรือศรัทธาในระบบการศึกษานี้ หมายเพียงความเชื่อมั่นในหลักการ วิธีการและสมมติฐานต่าง ๆ ที่ตนได้ตั้งขึ้น โดยมีเหตุผลเป็นฐานรองรับอย่างเพียงพอแล้วจะนำไปสู่จุดหมายได้อย่างแท้จริง และเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ต่อไปตามลำดับในระหว่างการเดินทางไปสู่เป้าหมายนั้น

โดยการวางแนวทางการบริหารในการสอนสังคมศึกษาสรุปเกี่ยวกับการสอน ดังนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2545 : 23-25)

1. ปัญญาเป็นสิ่งสร้างขึ้นภายในตัวผู้เรียนเอง
2. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
3. วิธีบริหาร วิธีสอน อุปาย และกลวิธีต่าง ๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องผ่อนแรงการเรียนการสอนสังคมศึกษา

4. อิสรภาพในทางความคิดเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างปัญญา

อนึ่ง โดยที่ปัญญาเป็นส่วนสำคัญยิ่งในระบบการบริหารในการสอนสังคมศึกษาคู่กับการศึกษาที่นำเสนอมาแล้วนี้ จึงควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องปัญญา ที่มักแปลกันว่า ความรู้ เพื่อกันความสับสนบ้างเล็กน้อย กล่าวคือ ความรู้ในที่นี้ ควรแยกออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. สุตะ คือความรู้ที่เกิดจากการสดับรับฟัง หรือ เล่าเรียน อ่าน รับถ่ายทอดมาจากแหล่งความรู้อื่น การสั่งสมความรู้ประเภทนี้ไว้ได้มาก เรียกว่า พาหุสัจจะ แปลว่า ความเป็นพหูสูตร คือความเป็นผู้คงแก่เรียน หรือได้เรียนรู้มาก เป็นความรู้ประเภทประมวลหรือรวบรวมสิ่งอันจะพึงรู้ ทำตนให้เป็นคลังเก็บความรู้

ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีของบุคคลอย่างหนึ่ง เป็นอุปกรณ์สำหรับนำไปใช้ทำประโยชน์ต่าง ๆ ได้มากแต่ไม่ถือเป็นองค์ธรรมแกนในระบบการศึกษา

2. ปัญญา คือความรู้ประเภทเข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้เลือก คัด วินิจฉัย และรู้ที่จะบริหารจัดการ เป็นความรู้ประเภทที่มุ่งหมายและเป็นส่วนสำคัญในระบบการศึกษานี้ ปัญญานี้มีไวพจน์มากมาย เช่น ญาณ วิชา ปริญญา ปุจฉาภิชา วิปัสสนา สมมาทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงความหมายในแง่ต่าง ๆ และชั้นต่าง ๆ ของปัญญานั้นเอง

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่งได้แก่ลักษณะงานสอน ซึ่งแตกต่างกันตามประเภทวิชา อาจแยกได้เป็น 2 ประเภท คือ วิชาประเภทชี้แจงข้อเท็จจริง เช่น ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เป็นต้น การสอนวิชาประเภทนี้ หลักสำคัญอยู่ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในข้อเท็จจริง การสอนจึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอนให้เกิดพหุสัจจะเป็นใหญ่

ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะวิชาศีลธรรมและจริยธรรมทั่วไป การสอนที่จะได้ผลดี นอกจากให้เกิดความเข้าใจแล้วจะต้องให้เกิดความรู้สึกรับรู้คุณค่า ความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วยสำหรับวิชาประเภทนี้ ผลสำเร็จอย่างหลังเป็นสิ่งที่สำคัญมาก และมักทำได้ยากกว่าผลสำเร็จอย่างแรก เพราะต้องการคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วน นับแต่คุณสมบัติส่วนตัวของผู้สอนไปทีเดียว ยิ่งในการประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่จะให้คนจำนวนมากมายอมรับด้วยวิธีการแห่งปัญญาด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นเรื่องสำคัญมาก ฉะนั้น การบริหารและการพิจารณาหลักการสอนของพระพุทธเจ้า จึงจะเริ่มแต่คุณสมบัติของผู้สอนไปเลยทีเดียว

5. คุณลักษณะของผู้ที่ทำการสอนสังคมศึกษา

ผู้ที่ทำการสอนสังคมศึกษาต้องบริหารและจะทำหน้าที่สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ถ้ามีคุณลักษณะ 3 ประการ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน ทุติยาปณิกสูตร (อง. ปญจก. (ไทย) 22/53, 56)

1. จักขมา หมายถึง มีปัญญามองการณ์ไกล เช่น ถ้าเป็นพ่อค้าหรือนักธุรกิจ ต้องรู้ว่าสินค้าที่ไหนได้ราคาถูก แล้วนำไปขายที่ไหนจึงได้ราคาแพง ในสมัยนี้ต้องรู้ว่าหุ้นจะขึ้นหรือตก ถ้าเป็นนักบริหารทั่วไปต้องสามารถวางแผนและฉลาดในการใช้คนคุณลักษณะข้อแรกนี้ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Conceptual Skill คือ ความชำนาญในการใช้ความคิด

2. วิรูโห หมายถึง จัดการธุระได้ดี มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เช่น พ่อค้าเพชรต้องดูออกว่าเป็นเพชรแท้หรือเพชรเทียมแพทย์หัวหน้าคณะผ่าตัดต้องเชี่ยวชาญการผ่าตัด คุณลักษณะที่สองนี้ตรงกับคำว่า Technical Skill คือ ความชำนาญด้านเทคนิค

3. นิสสยสัมปันโน หมายถึง พึงพาอาศัยคนอื่นได้ เพราะเป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ดี เช่น พ่อค้าเดินทางไปค้าขายต่างเมืองก็มีเพื่อนพ่อค้าในเมืองนั้นๆ ให้ที่พักอาศัยหรือให้กู้ยืมเงิน เพราะมี เครดิตดี นักบริหารที่ดีต้องผูกใจคนไว้ได้ คุณลักษณะที่สามนี้สำคัญมาก “นกไม่มีขน คนไม่มีเพื่อน ขึ้นสู่ที่สูงไม่ได้” ข้อนี้ตรงกับคำว่า Human Relation Skill คือ ความชำนาญด้านมนุษยสัมพันธ์

คุณลักษณะทั้งสามประการมีความสำคัญมากน้อยต่างกันขึ้นอยู่กักระดับของนักบริหาร ถ้าเป็นนักบริหารระดับสูงที่ต้องรับผิดชอบในการวางแผนและควบคุมคนจำนวนมาก คุณลักษณะข้อที่ 1 และข้อที่ 3 สำคัญมาก ส่วนข้อที่ 2 มีความสำคัญน้อยเพราะเขาสามารถใช้ผู้ใต้บังคับบัญชาที่มีความชำนาญเฉพาะด้านได้

สำหรับนักบริหารระดับกลาง คุณลักษณะทั้งสามข้อมีความสำคัญพอ ๆ กัน นั่นคือ เขาต้องมีความชำนาญเฉพาะด้าน และมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อเพื่อนร่วมงานและผู้ใต้บังคับบัญชา ในขณะเดียวกันเขาต้องมีปัญญาที่มองภาพกว้างและไกล เพื่อเตรียมตัวสำหรับขึ้นเป็นนักบริหารระดับสูง นักบริหารระดับกลางบางคนไม่ได้เตรียมตัวให้พร้อมในด้านสติปัญญา เมื่อสูงขึ้นก็ถูกผู้ใต้บังคับบัญชาเห็นว่า “โง่แล้วยังขยัน” เหมือนกับภาษิตอังกฤษที่ว่า “สัญญาดีลิ่งยิ่งปีนสูงขึ้นไปเท่าไร คนก็รู้ว่าเป็นลิงมากขึ้นเท่านั้น” สำหรับนักบริหารระดับต้นที่ต้องลงมือปฏิบัติงานร่วมกับพนักงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างใกล้ชิดนั้น คุณลักษณะข้อที่ 2 และที่ 3 คือความชำนาญเฉพาะด้าน และมนุษยสัมพันธ์สำคัญมากแต่กระนั้นเขาก็ต้องพัฒนาคุณลักษณะข้อที่ 1 คือปัญญาเอาไว้เพื่อเตรียมเลื่อนระดับกลางต่อไป ขงจื้อเตือนว่า “อย่าหวังว่าใครไม่รู้ว่าท่านเก่ง หรือมีความสามารถ จงหวังแต่ว่า สักวันหนึ่งเมื่อคนเขายกย่องหรือเลื่อนตำแหน่งท่าน ท่านมีความเก่งและความสามารถสมกับที่เขายกย่องหรือเลื่อนตำแหน่งท่านหรือเปล่า วิธีการบริหาร นอกจากนักบริหารที่ดีจะต้องมีคุณลักษณะทั้งสามประการดังกล่าวมาแล้ว สไตล์หรือวิธีการบริหารก็เป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการบริหาร นักบริหารที่มีคุณลักษณะทั้งสามประการ อาจใช้วิธีการบริหารงานที่ตนเคยชิน วิธีการบริหารต่าง ๆ พอสรุปได้เป็น 3 ประการ ตามนัยแห่งอภิปไตยสูตร (ที.ปา. (ไทย) 11/228/231 ; 20/895/187.) ดังนี้

1. อัตตาทิปไตย หมายถึง การถือตนเองเป็นใหญ่ ผู้นำชุมชนที่เป็นอัตตาทิปไตย ถือตนเองเป็นศูนย์กลางของการตัดสินใจ เขาเชื่อมั่นตนเองสูงมาก คิดว่าตัวเองฉลาดกว่าใคร จึงไม่รับฟังความคิดเห็นของใคร เขาไม่อดทนต่อการวิพากษ์วิจารณ์ เขานิยมใช้พระเดชมากกว่าพระคุณ เมื่อบริหารงานนาน ๆ ไปจะไม่มีความกล้าคัดค้านหรือทัดทาน ลงท้ายนักบริหารประเภทนี้มักเป็นเผด็จการ ผู้นำชุมชนแบบนี้ทำให้ได้งานแต่เสียคน นั่นคืองานเสร็จเร็วทันใจนักบริหาร แต่ไม่ถูกใจคนร่วมงาน เขาผูกใจคนไม่ได้ เขาได้ความสำเร็จของงานแต่เสียเรื่องการตรึงใจคน

2. โลกาธิปไตย หมายถึง การถือคนเป็นใหญ่ มีวิธีการทำงานที่ตรงกันข้ามกับประเภทแรกนั่นคือ นักบริหารแบบโลกาธิปไตย ไม่มีจุดยืนเป็นของตัวเอง เขาขาดความเชื่อมั่นในตนเอง ไม่สามารถตัดสินใจอะไร ถ้านั่งเป็นประธานอยู่ในที่ประชุมเขาจะฟังทุกฝ่ายก็จริง แต่เมื่อฝ่ายต่าง ๆ พุดขัดแย้งกัน เขาจะไม่ตัดสินใจชี้ขาด แต่เปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายทุ่มเถียงทะเลาะกันเอง ใครเสนอความคิดอะไรมาเขาเห็นคล้อยตามด้วย จนไม่ยอมตัดสินใจเด็ดขาดลงไต่ฝ่ายไหนถูกหรือผิด ในที่สุดลูกน้องต้องวิ่งเต้นเข้าหานักบริหารประเภทนี้อยู่เรื่อยไป ผลลงเอยด้วยลูกน้องตีกันเอง เพราะนักบริหารไม่ยอมวินิจฉัยชี้ขาดว่าจะทำตามข้อเสนอของใคร ผู้นำชุมชนนี้ได้คนแต่เสียงาน นั่นคือทุกคนชอบเขา เพราะเขาเป็นคนอ่อนไม่เคียดหาใคร ลูกน้องจะทำงานหรือทิ้งงานก็ได้เขาไม่กล้าลงโทษ เขาสุภาพกับทุกคน แต่องค์กรวุ่นวายไร้ระเบียบและไม่มีผลงาน

3. ธรรมาทิปไตย หมายถึง การถือธรรมหรือหลักการเป็นใหญ่ ยึดเอาความสำเร็จของงานเป็นที่ตั้งเพื่อทำงานให้สำเร็จ เขายินดีรับฟังคำแนะนำจากทุกฝ่าย ซึ่งรวมทั้งคนที่ไม่ชอบเขาเป็นส่วนตัว เขาแยกเรื่องงานออกจากความขัดแย้งส่วนตัว เขายอมโง่เพื่อศึกษาความรู้จาก

ผู้เขียนชาญ ดังที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสสมหาเถร) นิพนธ์ไว้ว่า

โง่ไม่เป็นเป็นใหญ่ยาก	ฝากให้คิด
ทางชีวิต จะรุ่งโรจน์	โสดถิผล
ต้องรู้โง่ รู้ฉลาด	ปราดเปรื่องตน
โง่สิบหนดีกว่าแบ่ง	เก่งเดียวเดียว

ผู้นำชุมชนประเภทนี้เดินทางสายกลาง คือใช้ทั้งพระเดชและพระคุณ ใครทำดีต้องให้รางวัล ใครทำชั่วต้องลงโทษ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑.)

นิคฺคณฺเห นิคฺคหารหิ	การาบกฺคนทึควรการาบ
ปคฺคณฺเห ปคฺคหารหิ	ยกย่องคนทึควรยอย่อง

การบริหารชุมชนในการสอนสังคมศึกษาเช่นนี้ ทำให้ได้ทั้งคนและงาน นั่นคือ งานสำเร็จเพราะทุกคนมีโอกาสแสดงความสามารถ นักบริหารจะเปิดโอกาสให้คนที่ตนไม่ชอบได้ทำงานด้วย ถ้าเขาคนนั้นมีฝีมือ ดังกรณีของพระเดชพระคุณ พระธรรมมหาธีรราชเจ้า อดีตเจ้าอาวาสวัดไร่ขิง ใช้ทุกฝ่ายทำงานให้ท่าน ซึ่งรวมถึงกลุ่มคนที่วิพากษ์วิจารณ์ท่าน ท่านกล่าวว่า “ใครจะด่าว่าเราบ้างก็ไม่ใช่ไร ขอสำคัญขอให้เขาทำงานให้เราเหมือนกัน”

6. การสอนสังคมศึกษาต้องพัฒนาปัญญา

ปัญญา คือ ความรู้ทัน รู้คน และรู้งาน เป็นสิ่งสำคัญในการบริหารในการสอนสังคมศึกษา นักบริหารต้องพัฒนาปัญญาอยู่เสมอ ด้วยวิธีพัฒนาปัญญา 3 ประการ (ที.ปา. (ไทย) 11/228/231.) ดังนี้

1) สุตมยปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ที่เกิดจากสุตะ คือการรับข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ คนที่มีปัญญาประเภทนี้ต้องเป็นคนอ่านมากและฟังมาก ใครที่จดจำเรื่องราวที่อ่านและฟังแล้วได้มากมาย เรียกว่าพหูสูตร นักบริหารในการสอนสังคมศึกษา ต้องพัฒนาปัญญาขั้นสุตะอยู่เสมอ นั่นคือเกาะติดสถานการณ์ ด้วยการขยันอ่านหนังสือ ใช้ข้อมูลจากงานวิจัย และฟังคำแนะนำของวิทยากรหรือผู้เชี่ยวชาญ ก่อนสั่งการแต่ละครั้ง นักบริหารต้องมีข้อมูลพร้อมเพื่อประกอบการตัดสินใจ นักบริหารในการสอนสังคมศึกษาควรมีใจกว้าง รับฟังความคิดเห็นที่เสนอแนะจากทุกฝ่าย เขาไม่ควรปิดใจตัวเองไม่รับข้อมูลใหม่ เพราะหลงผิดคิดว่าตัวเองรู้ดีอยู่แล้ว เขาควรยึดแนวปฏิบัติของโสกราตีส ผู้กล่าวว่า “หนึ่งเดียวที่ข้าพเจ้ารู้ คือรู้ว่าข้าพเจ้าไม่รู้” เมื่อรู้ตัวว่าขาดความรู้ในเรื่องใด โสกราตีส ก็ศึกษาหาความรู้ในเรื่องนั้น ๆ พระพุทธเจ้าเสนอคำสอนในทำนองเดียวกัน เมื่อพระองค์ตรัสว่า “คนโง่ (พาล) ที่รู้ตัวเองว่าเป็นคนโง่ ยังพอเป็นคนฉลาด (บัณฑิต) ได้บ้าง แต่คนโง่ที่สำคัญผิดคิดว่าเป็นคนฉลาด จัดเป็นคนโง่แท้ ๆ”

ดังนั้น นักพัฒนาชุมชนในการสอนสังคมศึกษาต้องรู้จักแก่งัดทำโง่ เพื่อศึกษาหาความรู้จากผู้เชี่ยวชาญ ดังภาษิตที่ว่า “หัดนิ่งเป็นบ้าง หัดโง่เป็นบ้าง หัดแพ้เป็นบ้าง นั้นแหละ ท่านกำลังชนะ และกำลังฉลาดขึ้น” เวลาศึกษาความรู้เรื่องใหม่ นักพัฒนาชุมชนในการสอนสังคมศึกษาต้องเก็บความรู้เก่าใส่ลิ้นชักสมองไว้ชั่วคราว ปล่อยให้เรื่องเก่าครอบงำความคิด กลายเป็นอคติบังตาเสียจนไม่ยอมรับข้อมูลใหม่ หรือไม่ยอมรับปรับเปลี่ยนความคิดให้ทันเหตุการณ์ นั่นคือต้องมี ยถาภูตญาณทัสสนะ หมายถึง ความรู้เห็นตามความเป็นจริง นักบริหารต้องรู้จักคนตามที่เขาเป็น ไม่ใช่ชอบใคร หลงใคร ก็ปกป้องคนนั้น ทั้ง ๆ ที่เขาทำผิดมหันต์หรือเกลียดใคร ก็ตำหนิคนนั้น ทั้ง ๆ ที่เขาไม่ได้ทำอะไรเลย นักบริหารต้องมองคนตามที่เป็นจริง ด้วยการถอดแว่นสีออก

จากปัญญาจักขุ อคติหรือความลำเอียง เปรียบเสมือนแว่นสีที่เราสวมใส่ ซึ่งกำหนดให้เรามองโลกไปตามสีของแว่น เราไม่สามารถมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง คนที่สวมแว่นสีเขียวจะมองเห็นทุกสิ่งเป็นสีเขียว คนที่สวมแว่นสีแดงจะมองเห็นทุกสิ่งเป็นสีแดง สีที่แท้จริง คืออะไรเราไม่มีทางทราบ อคติที่ว่านี้มี 4 ประการ (ที.ปา. (ไทย) 11/176/196.) คือ

(1) ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะชอบ) ถ้าเราชอบใครไม่ว่าเขาจะพูดหรือทำอะไร เราเห็นกับเขาไปเสียทุกอย่าง

(2) โทษาคติ (ลำเอียงเพราะชัง) ถ้าเราชังใครไม่ว่าเขาจะพูดหรือทำอะไร เรารู้สึกขงวุ่นหวางตาไปหมด

(3) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลง) ถ้าเราขาดข้อมูลในเรื่องใดพอมิคนให้ข้อมูลเท็จในเรื่องนั้น เรามักเชื่อเขาและตัดสินใจผิดพลาดได้ง่าย

(4) ภยากติ (ลำเอียงเพราะกลัว) ถ้าผู้มีอำนาจสั่งให้เราพูดหรือทำสิ่งที่ขัดกับความรู้สึกของเรา บางครั้งเราจำเป็นต้องทำตามเพราะความกลัวภัย

นักพัฒนาชุมชนที่ดีต้องมีความยุติธรรมในหัวใจ เขาตัดสินใจคนตามที่เป็นจริง เพราะเขาไม่ยอมให้อคติทั้ง 4 ประการ มาเป็นม่านบังตา เขาจะทำอย่างนั้นได้ก็ต่อเมื่อรู้จักวิเคราะห์วิจารณ์เรื่องที่เห็นหรือได้ยินด้วยจิตตามยปัญญา

2) จินตามยปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ที่เกิดจากการคิดวิเคราะห์ข้อมูลที่เรารับมาจากการฟังหรือการอ่าน สุตมยปัญญา เปรียบเสมือนการรับประทานอาหารในขั้นตักใส่ปาก จินตามยปัญญา เปรียบเสมือนการเคี้ยวอาหารให้ละเอียดแล้วกลืนลงไป คนบางคนฟังเรื่องอะไรแล้วเชื่อกันที่โดยไม่ทันพิจารณา เหมือนกับคนที่กลืนอาหารโดยไม่ทันได้เคี้ยว การพินิจพิจารณาไตร่ตรองเรื่องที่ฟังหรืออ่าน รวมถึงการตรวจสอบแหล่งข่าว แหล่งข้อมูล หรือหนังสืออ้างอิง เหล่านี้เป็นกระบวนการของจินตามยปัญญา คนบางคนจดจำเรื่องราวต่าง ๆ ได้มาก แต่วิเคราะห์ไม่เป็น บางคนท่องกฎหมายได้ทุกมาตรา แต่ไม่สามารถตีความตามกฎหมายเหล่านั้นได้ คนเหล่านี้ขาด จินตามยปัญญา คนที่มีจินตามยปัญญา ได้แก่ คนที่คิดเป็นตามแบบโยนิโสมนสิการ โยนิโส แปลว่า ถูกต้อง แยกคาย มนสิการ แปลว่า ทำไว้ในใจหรือการคิด ดังนั้น โยนิโสมนสิการจึงหมายถึง การทำไว้ในใจโดยแยกคาย หรือการคิดเป็นถูกต้องตรงตามความเป็นจริงได้ว่า “สิบปากว่าไม่เท่าหนึ่งตาเห็น สิบตาเห็นไม่เท่าหนึ่งมือคลำ สิบมือคลำไม่เท่าหนึ่งทำไว้ในใจ”

คำว่า “ทำไว้ในใจ” คือ โยนิโสมนสิการ การคิดแบบโยนิโสมนสิการ สรุปได้ 4 วิธี คือ

(1) อุปายมนสิการ (คิดถูกวิธี) หมายถึง การคิดที่อาศัยวิธีการ (Methodology) อันสอดคล้องกับเรื่องที่ศึกษา เช่นเดียวกับการทำวิจัยต้องมีระเบียบวิธีวิจัยที่เหมาะสม หากใช้วิธีวิจัยผิดก็จะได้ความจริงในเรื่องนั้น การตรวจสอบความจริงบางเรื่องต้องใช้วิธีอุปนัย (Induction) บางเรื่องต้องใช้วิธีนรนัย (Deduction) แต่บางเรื่องต้องใช้ประสบการณ์ตรงเป็นเครื่องตรวจสอบยืนยันความจริง เช่น พระพุทธเจ้าทรงค้นพบว่าการทรมานตนหรือทุกข์กิริยาไม่ใช่วิธีบำเพ็ญเพียรที่ถูกต้อง เมื่อพระองค์ทรงหันมาใช้วิธีบำเพ็ญเพียรทางจิต จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

(2) ปถมนสิการ (คิดมีระเบียบ) หมายถึง การคิดที่ดำเนินตามขั้นตอนของวิธีการคิดนั้น ๆ ไม่มีการลัดขั้นตอน หรือด่วนสรุปเกินข้อมูลที่ได้อมา การด่วนสรุป จัดเป็นเหตุผลวิบัติ (Fallacy) ประการหนึ่งดังกรณีที่เราหยิบผลส้มผลหนึ่งมาชิม เมื่อผลส้มนั้นเปรี้ยว เราก็ด่วนสรุปว่า ส้มที่เหลือในลังทั้งหมดเปรี้ยว

นอกจากนั้นการคิดต้องดำเนินตรงทางไปสู่เป้าหมาย โดยไม่มีการฟุ้งซ่านออกนอกทาง นั่นคือ นักบริหารต้องมีสมาธิในการคิด บางครั้งกำลังค้นคว้าข้อมูลเพื่อทำวิจัยเรื่องน้ำท่วมอยู่ดี ๆ เมื่อพบข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องภัยแล้ง ก็ลืมนึกถึงจุดหมายเดิม เขาไปเสียเวลาซึ่งออกนอกทางไปเลย คนนี้ไม่มีปณณสิการ

(3) การณณสิการ (คิดมีเหตุผล) หมายถึง การคิดจากเหตุโดยงไปหาผล (อัมมัญญตา) และการคิดจากผลสาวกลับไปหาเหตุ (อัตตัญญตา) และการคิดแบบนี้จะทำให้ผู้บริหารเป็นคนรู้เท่าทันเหตุการณ์ เมื่อจะสั่งการณแต่ละครั้งต้องคาดได้ว่า ผลอะไรจะตามมา หรือเมื่อเห็นความผิดปกติเกิดขึ้นในองคการ ต้องสามารถบอกได้ว่ามาจากสาเหตุอะไร นอกจากนั้นนักบริหารไม่กลัวความล้มเหลว อันที่จริงความล้มเหลวไม่มีสิ่งที่เรียกว่าเป็นความล้มเหลว แท้ที่จริง คือวิบากหรือผลของกรรมที่ไม่ดี ถ้าเราอยากประสบความสำเร็จครั้งต่อไป เราต้องทำกรรมคือเหตุที่ดี แล้ววิบากหรือผลที่ดีก็จะตามมา

(4) อุปาทมณสิการ (คิดเป็นกุศล) หมายถึง การคิดสร้างสรรค์ (Creative thinking) คือคิดให้มีความหวัง และได้กำลังใจในการทำงาน เมื่อเห็นหรือได้ยินอะไรก็เก็บมาปรับใช้ประโยชน์ในหน่วยงานของตน ดังที่ขงจื้อกล่าวว่า

“เมื่อข้าพเจ้าเห็นคนสองคนเดินสวนทางมา คนหนึ่งเป็นคนดี อีกคนหนึ่งเป็นคนเลว คนทั้งสองเป็นครูของข้าพเจ้าได้เท่ากัน เมื่อเห็นคนดี ข้าพเจ้าพยายามเออย่างเขา”

3) ภาวนามยปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ที่เกิดโดยประสบการณ์จากภาคปฏิบัติ หรือการลงมือทำจริง ๆ สุตมยปัญญา ทำให้นักบริหารได้ข้อมูลใหม่ จินตามยปัญญา ทำให้ได้ความคิดที่ดี ส่วนภาวนามยปัญญา ทำให้มีผลงานเป็นรูปธรรม

7. บทสรุป

สังคมศึกษาเป็นศาสตร์บูรณาการด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และนักพัฒนาชุมชนในการสอนสังคมศึกษาบางคนมีความคิดแปลกใหม่ดี แต่ไม่ยอมนำความคิดนั้นไปปฏิบัติ เขาจึงไม่มีภาวนามยปัญญา ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเขาขาดการนำกำลังใจไปปฏิบัติ ปรัชญาพื้นฐานในการสอนสังคมศึกษา ก่อนที่จะกล่าวถึงหลักการสอนและวิธีการสอนสังคมศึกษา สมควรกล่าวถึงปรัชญาที่เป็นพื้นฐานเสียก่อน เพราะหลักการบริหารและการสอนสังคมย่อมดำเนินไป แต่จุดเริ่มต้นตามแนวทางสู่จุดหมายตามที่ปรัชญากำหนดให้ อย่างไรก็ตาม เมื่อมองในแง่ปรัชญาทางการศึกษา พุทธธรรมก็เป็นเรื่องกว้างขวางมากอีก เพราะพุทธธรรมทั้งหมด เป็นเรื่องของระบบการศึกษาระบบหนึ่งนั่นเอง ในที่นี้ จึงขอนำมาเสนอเฉพาะที่เกี่ยวกับการสอนและการบริหารในการสอนสังคมศึกษาพอสังเขป ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า ในการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้น ความขัดข้องแปรปรวนทางสังคม ความเดือดร้อนลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตต่าง ๆ ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกรวมว่าความทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่ มนุษย์จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องและได้ประสบแน่นอน ไม่ว่ามนุษย์จะต้องการหรือไม่ต้องการ จะยอมรับว่ามามีอยู่หรือไม่ยอมรับ หรือแม้จะเบือนหน้าหนีอย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนั้นหากมนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่อย่างดีที่สุด ในสังคม มนุษย์จะต้องยอมรับความจริงอันนี้ จะรับรู้สู้นหน้าและพร้อมที่จะจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ดีที่สุด

8. เอกสารอ้างอิง

- กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย. (2560). *แผนยุทธศาสตร์กรมการพัฒนาชุมชน พ.ศ 2560-2564*. กรุงเทพมหานคร : กองแผนงาน กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย
- กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย. *อำนาจหน้าที่*. [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <https://www.cdd.go.th/related-links/บริการภายใน/about-us/service-directory> [10 มกราคม 2569].
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551). *พัฒนาสังคมไทย สู่วัฒนธรรมแห่งความเข้าใจและรู้สึกลึกซึ้ง*. บทความวิชาการด้านพระพุทธศาสนา: หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2545). *พุทธวิธีในการสอน*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรรมการศาสนา.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ (2538). *พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย อรรถกถาและคัมภีร์เฉพาะที่พิมพ์เป็นเล่มแล้ว*.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี เติปิฎก*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 3539.
- . (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.